

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Κοινωνική ταυτότητα του φύλου και καθημερινή πραγματικότητα

Αφέντρα Γ. Μουτζάλη
Αρχαιολόγος

"... Αι γυναίκες τοίς ἰδίοις ἀνδράσιν ὑποτάσσεσθε ὡς τῷ Κυρίῳ, ὅτι ὁ ἀνὴρ ἔστι κεφαλὴ τῆς γυναίκος, ὡς καὶ ὁ Χριστὸς κεφαλὴ τῆς ἐκκλησίας... ἄλλ' ὡσπερ ἡ ἐκκλησία ὑποτάσσεται τῷ Χριστῷ, οὕτω καὶ αἱ γυναίκες τοίς ἰδίοις ἀνδράσιν ἐν παντί... ἡ δὲ γυνὴ ἵνα φοβῆται τὸν ἄνδρα."

Ἀποστόλου Παύλου, Πρὸς Ἐφεσάιους, 5. 22-33.

Η παρουσία, ο ρόλος και η δράση των γυναικών στο χριστιανικό Βυζάντιο σχετίζεται άμεσα με τον ηθικό κώδικα αξιών της Εκκλησίας, τη γενικότερη ιδεολογία της εποχής, τους θεσμούς και τη δομή της κοινωνίας, που ήταν σαφώς πατριαρχική.

Ο κυρίαρχος ανδρικός ρόλος στην οικογένεια και η μεγαλύτερη πρόσβαση που είχαν οι άνδρες στην εκπαίδευση, την πολιτική εξουσία και την παραγωγή καθιστούσε τις γυναίκες υποδεέστερες.

Ο ρόλος των γυναικών στην κοινωνία και την οικονομία του Βυζαντίου ήταν συνάρτηση της μόρφωσης, της προσωπικής τους τόλμης και της τάξης στην οποία ανήκαν.

Σύμφωνα με την αρχαιοελληνική παράδοση της θαλάσσης, που ίσχυε και στο Βυζάντιο, χωρίς όμως ν' αποτελεί καθολικό φαινόμενο, οι ενάρετες γυναίκες όφελαν να ζουν περιορισμένες και φυλασσόμενες στο σπι-

1. Η Ίσις θηλάζει τον Αρποκράτη. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας του 3ου αι. μ.Χ. από την Καρανίδα στο Φρούρι. Η απεικόνιση προαναγγέλλει σαφώς εκόνες της Γαλακτοτροφούσας Παναγίας.

τι, μακριά από τα μάτια των ανδρών, και ν' ασχολούνται αποκλειστικά με το νοικοκυριό και την ανατροφή των παιδιών.

Την καθημερινή πραγματικότητα του γυναικείου τρόπου ζωής στο Βυζάντιο αποτελούσαν ορισμένες στερεότευτες ασχολίες, όπως το γνέσιμο, η ύφανση ή η κατασκευή των ρούχων. Ακόμη και στα μοναστήρια, οι μοναχές περνούσαν ένα μέρος της ζωής τους γνέθοντας και υφαίνοντας.

Οι γραπτές πηγές που έχουν διασωθεί ως τις μέρες μας απεικονίζουν μερικές σημαντικές πτυχές της κοινωνικής πραγματικότητας που αντιμετώπιζαν οι γυναίκες στο Βυζάντιο και μας βοηθούν, παρά την αποσπασματικότητα τους, να αναπλάσουμε τουλάχιστον ένα μέρος από τη ζωή τους.

Σε νομικά, ιατρικά και αγιολογικά κείμενα, θεολογικές ομιλίες, επιστολές, ταφικές επιγραφές και παρασελίδια "σημειώματα" κωδικών, υπάρχουν συχνά έμμεσες και συμπτωματικές – τις πιο πολλές φορές – πληροφορίες, σχετικά με το ρόλο, τις ασχολίες και τα γεγονότα της ζωής των γυναικών στο Βυζάντιο. Παρά το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια μελετήθηκαν συστηματικά θέματα που αφορούν την οικογένεια, το γάμο, τη σεξουαλικότητα, τους θεσμούς και την οικονομία στο Βυζάντιο, οι γνώσεις μας για τον ρόλο των γυναικών παραμένουν ατελείς.

Οι ίδιες οι πηγές παρουσιάζουν τις γυναικείες εμπειρίες κατά τρόπο που να ικανοποιεί τις ανδρικές αξίες, ενώ οι περισσότεροι συγγρα-

φείς – άνδρες, κατά κανόνα – περιγράφουν στα έργα τους τις γυναίκες της ανώτερης τάξης ή τις γυναίκες του περιβάλλοντός τους, με αποτέλεσμα το μεγαλύτερο τμήμα του γυναικείου πληθυσμού, που ανήκε στη μέση αστική τάξη ή στα κατώτερα λαϊκά στρώματα, να μείνει ασκιαγρήφτη.

Μέχρι τον ενδέκατο, σχεδόν, αιώνα, τα κείμενα που γράφτηκαν από γυναίκες είναι ελάχιστα.

Μελετώντας τη συμμετοχή των γυναικών στην παραγωγή και στην οικονομία του Βυζαντίου, πρέπει να γίνει σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στις γυναίκες της πόλης και της υπαίθρου, καθώς και ανάμεσα στις γυναίκες που ανήκουν σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις.

Η έντονη επίδραση που ασκούσε ο ηθικός κώδικας αξιών της Εκκλησίας διατηρήθηκε σε όλη τη βυζαντινή εποχή, παίζοντας κυρίαρχο ρόλο στη διαμόρφωση του γυναικείου προτύπου και στην ενίσχυση της ιδεολογίας, που, ενσωματωμένη στο κοινωνικό και οικονομικό επικοδόμημα, οδηγούσε σε διακρίσεις εις βάρος των γυναικών!

Κατά την όψιμη αρχαιότητα², όπως και κατά τη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο, σκοπός της ζωής των γυναικών ήταν ο γάμος και η τεκνογονία.

Ο ρόλος της γυναίκας³ στην οικογένεια, βασικό κύτταρο της βυζαντινής κοινωνίας, ήταν σημαντικός. Οι επιλογές που συνήθως έκανε μια οικογένεια για την κόρη της στο Βυζάντιο ήταν είτε ο γάμος, είτε η μοναχική ζωή. Για τα περισσότερα κορίτσια όμως της ανώτερης και της μέσης τάξης ο γάμος ήταν η κανονική εξέλιξη.

Μέσα στην οικογένεια ο ρόλος της γυναίκας είχε αξιολογήσει οικονομικά επακόλουθα, αφού με το γάμο της αποκτούσε μια συγκεκριμένη περιουσία, που δεν ήταν άλλη από την προικα, σκοπός της οποίας ήταν –κυρίως– η συντήρηση των παιδιών.

Το βυζαντινό δίκαιο όριζε ως ηλικία γάμου το 12ο ή 13ο έτος για τα κορίτσια και το 14ο ή 15ο για τα αγόρια, γεγονός που οφειλόταν στη μεγάλη παιδική και νεανική θνησιμότητα. Παρά τη νομική απαγόρευση, πολλοί γονείς πάντρευαν τις κόρες τους σε μικρότερη ηλικία, επιδιώκοντας την ταχύτερη αποκατάστασή τους.

Σύμφωνα με το νόμο: *γάμος ἐστὶν ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς συνάφεια καὶ συγκλήρωσις πάσης τῆς ζωῆς εἴτε δι' εὐλογία, εἴτε διὰ στεφανώματος, ἢ διὰ συμβολαίου.*

Το γάμο της κόρης κανόνιζε συνήθως ο πατέρας της, ο οποίος αποφασίζει και για την επιλογή του συζύγου. Για τους Βυζαντινούς, σκοπός του γάμου ήταν η τεκνογονία. Απαραίτητη προϋπόθεση για το γάμο ήταν η συναίνεση του πατέρα⁴.

Η στάση της Εκκλησίας απέναντι στο διαζύγιο ήταν γενικώς αρνητική. Η γυναίκα είχε το δικαίωμα να ζητήσει διαζύγιο από τον άνδρα της εάν οι πράξεις του στρέφονταν εναντίον της. Η

2. Ο τύπος της Γαλακτοτροφούσας (Virgo Lactans) είναι ο μοναδικός που αφορά άμεσα τη γυναικεία φύση της Θεοτόκου και τη μητρική της ιδιότητα μαζί. Παναγία η Γαλακτοτροφούσα, λεπτότερο έργο 15ου αι. Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών.

4. Ζευγάρι ερωτευμένων κάθεται σε κήφο. Εμφωλιμένο πνίκιο (τέλος 12ου, αρχές 13ου αι.). Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου.

μοιχεία, η σεξουαλική ανικανότητα, η παραφροσύνη και η ανάμειξη του συζύγου σε αξιόποινες πράξεις αποτελούσαν – σύμφωνα με το νόμο – αιτίες διαζυγίου.

Οι εξωσυζυγικές σχέσεις του έγγαμου άνδρα με γυναίκα άγαμη, διαζευγμένη ή χήρα συνιστούσαν "προνεία" και δεν αποτελούσαν λόγο διαζυγίου. Τη διαζευγμένη γυναίκα

όφειλαν να φροντίζουν οι συγγενείς της, αν είχε, με ανταμοιβή την περιουσία της. Εάν δεν είχε συγγενείς, ο επίσκοπος της περιοχής έπρεπε να βρει ένα μοναστήρι ή κάποιο χηροκομείο, όπου θα την φρόντιζαν για την υπόλοιπη ζωή της.

Η γυναίκα, μόνον όταν έμενε χήρα γινόταν αρχηγός της οικογενείας της. Ο "ενάρετος" χήρος της μέσης και της ανώτερης τάξης, που δεν είχαν παιδιά, ακολουθούσαν τη μοναχική ζωή. Οι άνδρες που διατηρούσαν εξωσυζυγικές σχέσεις με "εύθυμες" χήρες επέσυραν την κοινωνική κατακραυγή για το ηθικό τους παράπτωμα. Στην εικονογραφία της Κόλασης, που απηχτεί τις αντιλήψεις της εποχής για την αμαρτία και το κακό, τιμωρούνται ως "πόρνοι". Η χήρα οποιουδήποτε άνδρα στο Βυζάντιο θεωρούνταν "άτιμη" αν παντρευόταν για δεύτερη φορά προτού περάσει η καθορισμένη περίοδος του ενός, τουλάχιστον, χρόνου από το θάνατό του, ενώ – πολύ αργότερα (1551) – ένα περιεργό έθιμο, της Χίου, απαιτούσε από τις χήρες που δεν ήθελαν να ξαναπαντρευτούν, φόρο σεξουαλικής απραξίας, το λεγόμενο *αργομουνάτιο*. Το έθιμο αυτό οφειλόταν, ενδεχομένως, σε έλλειψη γυναικών.

Γενικά οι χήρες ήταν δακτυλοδεικτούμενες τόσο στη βυζαντινή όσο και στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία και η δύσκολη θέση τους απεικονίζεται με αριστουργηματικό τρόπο σ' ένα δημοτικό τραγούδι που δίδασκε ο Ν. Γ. Πολίτης⁵:

*Η χήρα μέσα κάθεται κι όξω την
κουβεντιάζουν
αν περπατήσει ταπεινά, της λεν
πως καμαρώνει,
κι αν περπατήσει ογλήγορα, της λεν
πως εξουρλάθη,
κι αν κουβεντιάσει μ' άλλονε, της λεν
άντρα γυρεύει,
κι αν γνέθει με τη ρόκα της, της λεν
πως προίκα φτεάνει,
κι αν αρρωστήσει και καμιά, της λεν
παιδί θα κάμει.*

Εκτός από το γάμο και την τεκνογονία, η δικαιοσύνη μιας γυναίκας στο Βυζάντιο ήταν εφικτή και μέσα από το μοναχικό βίο, τη σκληρή ασκητική ζωή και τη φιλανθρωπική δράση.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της περίφημης ασκήτριας των αρχών του 9ου αιώνα, *Αγίας Αθανασίας της Αγίνης*. Ο Βίος αναφέρει ότι η Αθανασία, αν και ήταν μοναχή και ηγουμένη μονής, έζησε ως ασκήτρια⁶. Η τροφή της περιοριζόταν στο ψωμί και το νερό, κοιμόταν πάνω σε πέτρινο κρεβάτι και ντυνόταν μ' ένα κουρελιασμένο, τρίχινο ρούχο⁷. Εκτός από τον τύπο αγισσών της παρθένου μοναχής ή ασκήτριας, υπάρχει και ο αγιογραφικός τύπος της έγγαμης γυναίκας, που γίνεται αγία χωρίς να χηρέψει, χωρίς να μπει σε μοναστήρι, χωρίς ποτέ να διασπάσει τα δεσμά του γάμου. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν η *Αγία Θεοφανώ*, πρώτη σύζυγος του Λεόντιος ΣΤ' (†895/896), η *Αγία Μαρία η Νέα* (†γύρω στα 902) και η *Αγία Θωμαΐς η Λεσβία*⁸, που έζησε στο πρώτο μισό του 10ου αι.

Η Θωμαΐς γεννήθηκε στη Λέσβο, από γονείς που ανήκαν στη μέση τάξη. Ήταν όμορφη και σε ηλικία 24 ετών οι γονείς της την πάντρεψαν με κάποιον Στέφανο, παρόλο που εκείνη ήθελε να μείνει παρθένα. Η Θωμαΐς, που ήταν υπάφτρια, έφατχανε ρούχα για τους φτωχούς αλλά και περίτεχνα υφάσματα, τα οποία πουλούσε για να χρηματοδοτεί τις φιλανθρωπικές της πράξεις.

Για τις ελεημοσύνες της έξοδεε και την περιουσία του συζύγου της, ο οποίος θύμωνε και την έδεσσε. Σε ηλικία 38 ετών πέθανε στα χέρια του ανδρός της από την κακομεταχείριση.

Η *Αγία Θωμαΐς η Λεσβία* έζησε βίον ενάρετον, απέρριψε τις ηδονές, αγίασε από τις ελεημοσύνες της και μαρτύρησε στα χέρια του συζύγου της, ο οποίος – όπως μας πληροφορεί ο αγιογράφος – ήταν

3. Η Αγία Ευδοκία. Εικονίδιο (βίος: 66 x 28 εκ.). Αρχές 10ου αι. Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης.

παρόμοιος αλόγοι κτήνσει. Η Θωμαΐς, μια έγγαμη⁹ αστή αγία της γειτονιάς, ήταν φιλόνητος, πήγαινε καθημερινά στην εκκλησία, αλλά δεν είχε τη σκληρή ασκητική ζωή της Θεοδώρας της Θεσσαλονίκης, της Ειρήνης του Χρυσοβαλάντου ή της Αγίας Παρασκευής της Νέας.

Η Αγία Θωμαΐς, που από τον Βίο θεωρείται νύμφη του Χριστού και όχι του ανδρός της, θαυματουργήσε μέσα στις συνθησιαμένες προδιαγραφές, δηλ. ίαση δαιμονισμένων, παραλυτικών και γυναικών που τις αρρώστανε η έκλυτη ζωή τους.

Εκτός από τις ευσεβείς ασκήτριες, όπως η Αγία Αθανασία της Αιγίνης, η τις έγγαμες αστές αγίες της γειτονιάς, όπως η Αγία Θωμαΐς η Λεσβία, υπήρχε μια κατηγορία γυναικών στο Βυζάντιο, που η ερωτική τους συμπεριφορά βρισκόταν υπό καταδίκη.

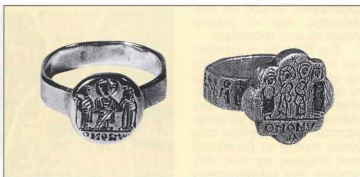
Αυτές ήταν οι πάνδημες γυναίκες, δηλ. οι πόρνες και όσες διέπρattαν το θηλυ αμάρτημα της γυναικομανίας και προς αλληλάς μαινόμεναι εμολύνοντο, δηλ. οι ομοφυλόφιλες¹⁰.

Οι έγκλειστες γυναίκες στο Βυζάντιο ήταν:

- άτομα με ειδικές ανάγκες (τυφλές, τρελές, γριές),
- πάσχουσες από ανίατη νόσο (λεπρές) και
- κοινωνικά ανίσχυρα και απροστάτευτα άτομα (ορφανές, χήρες, λεχώνες και ξένες).

Οι γυναίκες αυτές εβρισκαν προσωρινό ή μόνιμο καταφύγιο στα πολυάριθμα **ευσυγή ιδρύματα**¹¹ της Εκκλησίας, όπως ήταν τα γηροκομεία, τα λεπροκομεία, τα τυφλοκομεία, τα λοχοκομεία, τα ορφανοτροφεία, τα χηροτροφεία και οι ξεώνες.

Πολλές γυναίκες της αγροτικής υπαίθρου και των κατώτερων λαϊκών στρωμάτων των πόλεων χάνονται μέσα στην ανωνυμία και τη σιωπή, καθώς η ένδεια τις ακολουθούσε ως τον τάφο τους. Ο τάφος των φτωχών γυναικών είναι λακκοειδής, ακτερίστος, κεραμοσκεπής και οριοθετημένος με ακατέργαστους λίθους, που μαρτυρούν το διπλό τους θάνατο, καθώς δεν υπάρχουν ούτε μία επιτύμβια λέξη απο-

5. Δύο βυζαντινά δακτυλίδια γάμου.

9. Η έγγαμη σημαίνει ότι η γυναίκα που είναι η αγία είναι παντρεμένη. Η έγγαμη σημαίνει ότι η γυναίκα που είναι η αγία είναι παντρεμένη. Η έγγαμη σημαίνει ότι η γυναίκα που είναι η αγία είναι παντρεμένη.

6. Οι ομιλίες Ιωάννου του Χρυσόστομου στο κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο. Μονή Ζνή. Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ο Μέγας ανώμαλα στην αυτοκρατορία Ζωή και την αδελφή της Θεοδώρα.

7. Ο μεγάλος πρίγκιπ Βασίλειος και η σύζυγός του, Αλεξομέρεια από τον αρχιεπισκόπο σάκο, του μητροπολίτη Κιέβου και πατση Ρωσίας, Φιλιππού. Αί μισοί 15ου αι. Μόσχα, Θησαυροί του Κρεμλίνου.

8. Ο Χριστός στέρει τον Ρωμανό και την Ευδοκία. Πλάκα από ελεφαντόσχο. Μέσο του 10ου αι. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

χαιρετισμού, μνήμης και αναγνώρισης, που να δηλώνει όνομα, ηλικία ή επάγγελμα.

Στο Βυζάντιο οι γυναίκες των πόλεων, έγγαμες, άγαμες και χήρες, βγαίνουν έξω από το σπίτι για να πάνε στην εκκλησία, στα λουτρά, στα θρησκευτικά πανηγύρια, για να εργαστούν, να επισκεφθούν τους γονείς τους ή να βοηθήσουν τους φτωχούς και τους ανήμπορους των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων.

Σύμφωνα με τις κρατούσες αντιλήψεις των Πατέρων της Εκκλησίας, οι γυναίκες που έβγαναν από το σπίτι όφειλαν να έχουν καλυμμένο το κεφάλι με πέπλο, που άφηνε να φαίνονται μόνο τα χαμηλωμένα μάτια τους και η μύτη.

Επίσης έπρεπε να συνοδεύονται από θεραπευτίδες, να αποφεύγουν τα βλέμματα των ανδρών και τη συνομιλία μαζί τους.

Οι αστές, ιδιαίτερα, γυναίκες — όπως φαίνεται από πολλά παραδείγματα — έβρισκαν τρόπους να ξεπεράσουν τις ιδεολογικές και πρακτικές απαγορεύσεις που αφορού-

σαν το φύλο τους και να πετύχουν μια θέση διαφορετική από αυτήν που καθόριζε η νοστορία της εποχής.

Από τη μελέτη των ιστορικών πηγών γνωρίζουμε ότι υπήρξαν μερικές γυναίκες, της ανώτατης κυρίως τάξης, που έσπασαν το κέλυφος της απομόνωσης και της σιωπής, δραματίζοντας σημαντικό ρόλο στην πορεία και την εξέλιξη του κράτους.

Η κόρη του Αθηναίου σοφιστή Λεοντίου, η πάνυ ελόγιμος Αθηνάϊς-Ευδοκία, όταν έγινε αυτοκράτειρα του Βυζαντίου το έτος 421, φρόντισε, όσο ακόμη επιηρέαζε το σύζυγό της Θεοδόσιο Β' (408-450), να ιδρύσει πανεπιστήμιο.

Η λογία αυτοκράτειρα Αθηνάϊς-Ευδοκία υπήρξε θύμα της δυσμένειας της αρχομανούς κουνιάδας της Πουλχερίας, γεγονός που την ανάγκασε να αναχωρήσει για τα Ιεροσόλυμα, όπου έμεινε ώς το θάνατό της, κάνοντας φιλανθρωπίες (442-460).

Η Θεοδώρα, ως αυτοκράτειρα στο πλευρό του Ιουστινιανού, φρόντισε τις πόρνες, επήρασε τη νομοθεσία προς όφελός τους, διέλυσε τα πορνεία της Κων-

σταντινούπολης και ίδρυσε ασύλο για παραστρατημένες κορασιάδες με το όνομα Τα Μετανοιάς.

Σημαντικές γυναίκες μορφές¹² του Βυζαντίου υπήρξαν: η Ειρήνη η Αθηναία, η Θεοδώρα του Θεοφίλου, η προερχόμενη από τον αματωλώ κόσμο του καπηλείου Θεοφανώ του Ρωμανού Β', η Πορφυρογέννητη Ζωή, η Άννα Δαλασσηνή, μητέρα του Αλεξίου Κομνηνού, και η εγγονή της Άννα Κομνηνή.

Πολύτιμες πληροφορίες για τις ασχολίες και τα επαγγέλματα του βυζαντινού πληθυσμού στο Βυζάντιο παρέχουν τα νομικά, ιατρικά και Αγιολογικά¹³ κείμενα, τα παρασελίδια «σημειώματα των κωδικών και οι ταφικές επιγραφές».

Γυναίκες ασκούσαν για βιοπορισμό το επάγγελμα της υφάντριας και της πλέκτριας.

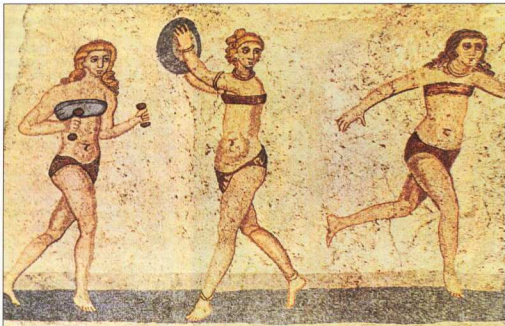
Σύμφωνα με πληροφορίες του Μιχαήλ Ψελλού, τον 11ο αιώνα γινόταν στην Κωνσταντινούπολη, το ετήσιο γυναικείο πανηγύρι¹⁴ της Αγάθης, μια αναπαράσταση της υφαντικής τέχνης αφιερωμένη στις υφάντριες και τις πλέκτριες.

Το πανηγύρι της Αγάθης θεωρήθηκε από μερικούς ερευνητές ένδειξη για την ύπαρξη κάποιας μορφής συντεχνίας, στην οποία μετείχαν αποκλειστικά γυναίκες.

Για βιοπορισμό ασκούσαν επίσης το επάγγελμα της καλγυράσας, της μωρηψού, της εμπόρου, της αρτοποιού και της μανάβισας. Στις πόλεις υπήρχαν μερικές ιδιοκτήτριες αρτοποιειών ή μικρών οπωροπωλείων, όπου πωλούσαν φρούτα και φρέσκα λαχανικά.

Αξίζει να σημειωθεί ότι από το μοναδικό και πολυσυζητημένο *Επαρχικό Βιβλίο* του Λέοντος Σοφού¹⁵, που αναφέρεται σε συντηχίες επαγγελματιών και εμπόρων της Κωνσταντινούπολης κατά τον 10ο αιώνα, λείπουν εντελώς οι εμπροσούμενοι το γάλα, τα φρέσκα προϊόντα γάλακτος, τα αβγά, τις ελιές, τα φρέσκα φρούτα και τα λαχανικά.

10. Piazza Armerina. Χορεύτριες (λεπτομέρεια).

Υπήρχαν ακόμη μερικές γυναίκες που δάνειζαν χρήματα με τόκο, και άλλες που πρόσφεραν αμειβόμενες υπηρεσίες σε πανδοχεία, καπηλεία, ή ως *βαλανεύτριες*¹⁶ σε γυναικεία λουτρά.

Στο Βυζάντιο υπήρχαν επίσης γυναίκες επαγγελματίες ιατροί, μαιές και ιατρομαίες, που —συνήθως— ασχολούνταν με τη γυναικολογία και τη μαιευτική. Από ιατρικό σύγγραμμα της *Μητροδώρας*¹⁷ μαθαίνουμε για την εφαρμογή ειδικής μεθόδου *πρός γνῶναι γυναίκα, εάν ἔστι παρθένος*. Σύμφωνα με τη βυζαντινή νομοθεσία, η ιατρός ή η μαιά είχαν ποινική ευθύνη σε περίπτωση *αμβλώσης*.

Ποινική ευθύνη είχαν και σε περίπτωση βλάβης ή θανάτου της ασθενούς, που αποδεικνυόταν με ιατροδικαστική έρευνα.

Συνήθισμένες ποινές σε ιατρούς ήταν τα πρόστιμα, η μερική ή ολική δήμευση της περιουσίας, η διαπόμπευση, ακόμη και η εξορία.

Για την αμοιβή των γυναικών ιατρών κατά την περίοδο των Κοιμητών, σημαντική πηγή αποτελεί το *τυπικόν της μονής του Παντοκράτορος*¹⁸, όπου ο αυτοκράτωρ Ιωάννης Κοιμητὸς ορίζει με κάθε λεπτομέρεια τις αμοιβές σε χρήμα και σε είδος των ιατρών, αλλά και του βοηθητικού προσωπικού του νοσοκομείου.

11. Τμήμα από ύφασμα τοίχου. Χορεύτρια με φλογέρα. Μουσείο Καλών Τεχνών Cleveland.

9. Trier, αυτοκρατορικό παλάτι. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας, όπου εικονίζεται γυναίκα που κρατά ανοικτή πυξίδα με κοσμημένα.

13. Η "αποκαλυψή", Κύπρος. Παναγία Φορβιώτισσα Δαιμόνιου. Τιμωρείται μαζί με τον "τοκιστή" και "παροξυσιαστή" στην Κόλαση.

15. Η πόρνη και ο βλάστητος. Άγιος Αθανάσιος στα Μπαιρακταριανά Κρήτης (Λεπτομέρεια).

12. Γυναίκα μορφή με το χέρι στο αιδείο. Μουσειό Μπενάκη, αριθμ. ευρ. 12789. Μέγ. αυτ. ύψος 12,7 εκ. Ειδώλιο από την Αίγυπτο, που προστάτει τη γονιμότητα. 2ος/3ος αι. μ.Χ.

Διαβάζοντας το τυπικό, διαπιστώνουμε ότι οι γυναίκες ιατροί του νοσοκομείου της μονής Παντοκράτορος παίρνουν ως αμοιβή ακριβώς τα μισά¹⁹ χρήματα από τους άνδρες συναδέλφους τους, μικρότερη ανόνα²⁰ και καθόλου προσφάγιον²¹. Η άμισθη μεταχείριση είναι εμφανής.

Ας σημειωθεί ότι η αμοιβή του γυναικείου βοηθητικού²² προσωπικού του ίδιου νοσοκομείου ήταν ίση με εκείνη του ανδρικού προσωπικού, τόσο σε χρήμα όσο και σε είδος.

Γυναίκες επαγγελματίες²³ βοηθοί των ιατρών ήταν οι *υπουργοί*, που ανήκαν στο βοηθητικό νοσηλευτικό προσωπικό και αντιστοιχούσαν προς τις σημερινές νοσοκόμες.

Για τη συμμετοχή των γυναικών στις αγροτικές δουλειές της βυζαντινής υπαίθρου οι πηγές είναι πολύ φειδωλές σε πληροφορίες και τα μόνα μας βοηθήματα για να κατανοήσουμε την καθημερινότητά τους είναι τα αρχαιολογικά λείψανα, όπως οι αγροκίες²⁴, τα πατητήρια, τα ελαιοτριβεία, τα δοχεία αποθήκευσης δημητριακών, οίνου και ελαίου, τα αγροτικά εργαλεία, τα υφαντικά βάρη και τα αγγεία.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι χωρικές των αγροτικών κοινοτήτων δούλευαν την ημέ-

ρα στα χωράφια και στα αιμπέλια, βοηθώντας στο αλώνισμα, στο θέρισμα, στο λομαζώμα και στον τρύγο, ενώ περνούσαν πολλές ώρες της ευχρηστής ζωής τους γνέθοντας και υφανόντας το μαλλί των αιγοπροβάτων. Κουβαλούσαν ξύλα και νερό από το πηγάδι για τις ανάγκες του νοικοκυριού και φρόντιζαν τα ζώα και τον κήπο του σπιτιού.

Παρατηρούμε ότι σε μια αγροτική οικονομία όπως η βυζαντινή, το φύλο δεν είχε πρωταρχική σημασία στην κατανομή των οικονομικών ρόλων, αφού η οικογένεια, ως σύνολο, αποτελούσε τη μονάδα παραγωγής. Η ευημερία των γυναικών της βυζαντινής υπαίθρου βασιζόταν, σχεδόν αποκλειστικά, στην ευφορία της γης.

Στο Βυζάντιο, μόνον ορισμένες γυναίκες των πόλεων

που ανήκαν στην ανώτατη κοινωνική τάξη είχαν πρόσβαση σε ευρύτερη μόρφωση, πέρα από τη διδασκαλία των στοιχειωδών γραμμάτων. Τα λόγια μέλη αυτής της τάξης είχαν στη διάθεσή τους βιβλιοθήκες και συλλογές χειρογράφων, που διευκόλυναν τη μύηση μέσα στο σπίτι.

Σύμφωνα με τις κρατούσες αντιλήψεις, η γυναικεία εκπαίδευση περιοριζόταν μόνο στη μελέτη ψυχοφελών εκκλησιαστικών έργων. Τα αρχαία κείμενα, η "θύραθεν" σοφία και η υψηλή ποίηση αφορούσαν τους άνδρες.

Κείμενα λογιών γυναικών που ασχολήθηκαν με την μνογραφία²⁵, την επιστολογραφία, την ιστορία και την ιατρική σώθηκαν ελάχιστα.

Από την μνογραφία, λογοτεχνικό είδος που καλλιεργήθηκε ιδιαίτερα στο Βυ-

ζάντιο, γνωρίζουμε μόνο τέσσερις γυναίκες.

Πρόκειται για τη Θέκλα, τη Θεοδοσία και την Κασσιανή, που έζησαν τον ένατο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη, και την Παλαιολογία μοναχή, που έζησε στη Θεσσαλονίκη τον 14ο αιώνα.

Ας θυμηθούμε τους πρώτους στίχους από το εξαιρετικό ποίημα της Κασσιανής, που η Εκκλησία το καθιέρωσε Δοξαστικό των Αποστίχων του όρθρου της Μεγάλης Τετάρτης και ψάλλεται την εσπέρα της Μεγάλης Τρίτης:

Κύριε, ἡ ἐν πολλαῖς
ἀμαρτίαις περιπεσοῖσα γυνή,
τὴν σὴν αἰσθημένη θεότητα,
μυροφόρου ἀναλαβούσα τάξι,
ὄδυρομένη μύρά Σοι πρό
τοῦ ἐνταφιασμοῦ κομίζει,
οἴμοι! λέγουσα, ὅτι νῦς μοι
ὑπάρχει οἰστρος ἀκοασίας

ζωφώδης τε καὶ ἀσέλγους,
ἔριος τῆς ἀμαρτίας...

Στο Βυζάντιο σπάνια συναντάμε γυναίκες επιστολογράφους²⁶ ἢ αποδέκτες επιστολῶν. Ἡ ἀλληλογραφία ἦταν ἐπιπονηή και απαιτούσε χρόνο, χρήματα, μόρφωση και κοινωνική συναναστροφή. Ἀπό το Βίο του Ἁγίου Θεοδώρου Κυθρίων μάθαίνουμε ὅτι ἡ γυναίκα τοῦ ἐστειλε ἐπιστολή πρὸς τον ἐπίσκοπο Μομεμβασίας, ὅπου βρισκόταν ο Θεόδωρος, ζητώντας του να στείλει τον ἄνδρα της στο Ναύπλιο για να της δώσει την ἄδεια να καρεῖ μοναχή!

Οι γυναίκες που ἀλληλογράφουσαν με το Θεόδωρο Στουδίτη ἀνήκαν στην ἀριστοκρατία ἢ ἦταν μοναχές.

Τον 14ο αἰώνα, ἐπιστολὴς ἔγραψε ἡ Εἰρήνη Εὐλογία, κόρη του Νικηφόρου Χοῦμνου,

14. Η "αποστρέουσα" τα νήπια. Κύπρος, Παναγία Φορβιτισσα Ασίνου. Τημερίται μαζί με τον "Αποκαλόγερο" στην Κόλαση.

16. Η "πόρνιασα και ο πόρνος". Αγία Παρασκευή, Κτήριο Σελίνου Κρήτης (1372-1373, λεπτομέρεια).

και ἡ χήρα του δεσπότη Ἰωάννη Παλαιολόγου.

Ἀπὸ τὴ μελέτη των πηγῶν φαίνεται ὅτι οἱ γυναίκες που ἀνήκαν στην ἀνωτερη αστική τάξη (12ος-14ος αἰ.) ἦταν μορφωμένες και λιγότερο απομωνωμένες. Οἱ γυναίκες της αυτοκρατορικής οἰκογένειας που ἀναφέρονται στην Ἀλεξιάδα της Ἄνας Κομνηνῆς συναντρεφόταν ἐλευθέρως αὐλικούς, λογίους και ἰατρούς, ἐνῶ οἱ ἐγγαμεις διέσχιζαν τὴν πόλη για να ἐπισκεφθοῦν τόπους λατρείας.

Στα κορίτσια της μέσης και της κατώτερης τάξης, ἡ διδασκαλία των στοιχειῶν γραμμάτων ἀρχιζε στο ἐκτο ἐτος τῆς ἡλικίας τους. Ἡ κατ'οἶκον στοιχειώδης διδασκαλία των κοριτσιῶν διαρκούσε τρία ἐτη. Οἱ γονεῖς, και ἰδιαιτέρα οἱ μητέρες, μάθαιναν στις κόρες τους Γραφή, Ἀνάγνωση, Ἑρθησκευτικά, Ἀριθμητική και Ὠδική.

Ἐκτός ἀπὸ τους γονεῖς, στοιχειώδεις γνώσεις παρέχον κάποια σχολεῖα και μερικά γυναικεία μοναστήρια.

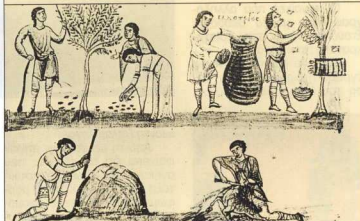
Ἡ Ἁγία Ἀθανασία τῆς Αἰγίνης στην ἀρχὴ του 9ου αἰ., σύμφωνα με το Βίο της, ἔμαθε σε ἡλικία ἐπτά ἐτῶν το Ψαλτήρι και διάβαζε τις ἅγιες γραφές. Ἡ μητέρα του Θεοδώρου Στουδίτη, Θεοκτίστη, διδάδε με θαυμαστό τρόπο τα στοιχειώδη γράμματα στην ἀδελφή

17. Η Εύα βοηθάει τον Αδάμ στη συγκομιδή σταριού. Ελεφαντοστό (10ος/11ος αι.).

18. Ψευδο-Οπτιανού, Κόνηγιστά (11ος αι.), βιβλίο 4ο, Γαλουρούς. Στιγμές αγροτικού βίου: μοσάζωμα, γαλουρός (=τυροκόμος) και μελαιοσυρρός. Βενετία, Μαρκεζινή Βιβλιοθήκη, Marc. Gr. 479.

19. Γυναίκα αρμέγει αγελάδα. Βιβλίο του Ιωβ, Parisinus Gr. 135 (1362).

20. Γυναίκες εργαζόμενες στους αγρούς.

του. Ο Μιχαήλ Ψελλός μάς πληροφορεί ότι η μητέρα του Θεοδόση είχε στοιχειώδεις γραμματικές γνώσεις, ενώ η κόρη του, που πέθανε σε ηλικία εννέα ετών, είχε αξιόλογη μόρφωση.

Αρκετές γυναίκες της μέσης και της κατώτερης κοινωνικής τάξης μάθαιναν να γράφουν το όνομά τους, να διαβάζουν τα εκκλησιαστικά βιβλία, να αντιγράφουν για βιοπορισμό χειρόγραφους κώδικες και, αν ακολουθούσαν μοναχική ζωή, έγραφαν, στην καλύτερη περίπτωση, το Βίο κάποιου Αγίου, που ήταν δημοφιλέστατο ανάγνωσμα για όλα τα κοινωνικά στρώματα του Βυζαντίου.

Μετά τον 11ο αιώνα η κοινωνική αντίληψη για τη γυναίκα καλύτερη έγινε. Έχασε πολλή από τη δύναμή της, η εκπαίδευση των γυναικών βελτιώθηκε σημαντικά, και στα χρόνια των Κομνηνών η μόρφωση αποτελούσε αποδεκτή αρετή για τα θηλυκά μέλη της βυζαντινής αριστοκρατίας.

Από δικαιοπρακτικά έγγραφα του 13ου και 14ου αιώνα, που προέρχονται από περιοχές της Μ. Ασίας και της Μακεδονίας, προκύπτει ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών της επαρχίας ήταν αναλφάβητο, αφού δεν ήξεραν να γράφουν ούτε το όνομά τους.

Μορφωμένες γυναίκες συναντάμε, εκτός από την εποχή των Κομνηνών, και κατά τα πρώτα παλαιολόγεια χρόνια, αλλά μετά τα μέσα του 14ου αιώνα η μόρφωση περιορίστηκε στα μέλη της ανώτατης τάξης. Στον τελευταίο αιώνα του Βυζαντίου, το μορφωτικό επίπεδο των γυναικών μειώθηκε δραστικά σε όλες τις κοινωνικές τάξεις.

Εκτός από τις γυναίκες της αυτοκρατορικής οικογένειας και της αριστοκρατίας, και οι γυναίκες των μεσαίων και κατώτερων λαϊκών στρωμάτων υποστήριξαν με σθένος τις απόψεις τους σχετικά με τα πολιτικά και τα θρησκευτικά γεγονότα του καιρού τους. Χαρακτηριστική ήταν η στάση αυτών των γυναικών κατά τη διάρκεια της Εικονομαχίας (726-843), όπου στον τελικό θρίαμβο των εικόνων διαδραμάτισαν ένα ρόλο εξίσου δυνα-

21. Γυναίκα που μεταφέρει υδρία. Ψηφιδωτό δάπεδο μεγάλου παλατιού, Κωνσταντινούπολη.

μικό με των ανδρών, τόσο σε δημόσιο όσο και σε ιδιωτικό επίπεδο. Για τις γυναίκες αυτές η εγκυρότητα της λατρείας των εικόνων δεν χρειαζόταν κρατική έγκριση. Ο μεγάλος σεβασμός και η προσωπική πίστη στη φορητή εικόνα, ως προστάτιδα, φίλη και μεσολαβήτρια, την καθιστούσε αναπόσπαστο κομμάτι του καθημερινού τους βίου.

Η αποκατάσταση της λατρείας των εικόνων επίσημως συντελέστηκε από δύο αυτοκράτορες: την Ειρήνη, το 787, και τη Θεοδώρα, το 843.

Ιστορικές πηγές μαρτυρούν την αφοσίωση των γυναικών στις εικόνες και αποκαλύπτουν πως, ακόμα και στις πιο κρίσιμες στιγμές της Εικονομαχίας, οι γυναίκες της αυτοκρατορικής οικογένειας, όπως άλλωστε τόσες γυναίκες σε ολόκληρη την αυτοκρατορία, συνέχισαν να λατρεύουν τις εικόνες, παρά τη ρητή απαγόρευση των συζύγων τους.

Οι παραστάσεις των κολαζομένων γυναικών, που αποτελούσαν τμήμα του θέματος της Δευτέρας Παρουσίας και ανήκαν στην εικονογραφία της Κόλασης, παρέχουν έμμεσες πληροφορίες για τη κρατούσα αντίληψη σχετικά με το γυναικείο φύλο, τον κοινωνικό ρόλο και τη θέση της γυναίκας στο Βυζάντιο. Τέτοιες παραστάσεις εμφανίζονται ήδη από τους μέσους χρόνους σε ναούς από το Yılanlı Kilise της Καπαδοκίας (9ος-10ος αι.), ενώ τον 12ο και τον 13ο αιώνα εντοπίζονται σε εκκλησίες της Σερβίας, της Καστοριάς, της Αττικής, του Μυστρά, της Μάνης, της Κρήτης²⁸ και της Κύπρου.

Μετά την Άλωση το θέμα γενικεύεται και φθάνει ως τις μέρες μας (αρχές 19ου αι., ναός Αγ. Μαρίας Κισσού Πηλίου), αποκτώντας έτσι διαχρονική ισχύ.

Ο κατάλογος των κολαζομένων γυναικών περιλαμβάνει την αποστρέφουσα τα νήπια, την πόρνη, την προαγωγό, την αποκαλογριά, τη φιλάργυρη, την ψευτρά, την κλέφτρα, τη

μάγισσα, τη γλωσσού, την κουτοπομπά, τη ματαιόδοξη, τη φιλάρεσκη κ.α.

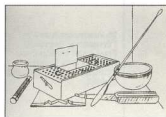
Οι γυναίκες που αρνούνται να γίνουν σκεύος τεκνονόμο και να εκπληρώσουν τη βασική κοινωνική τους αποστολή τιμωρούνται στην κόλαση (η αποστρέφουσα τα νήπια).

Η πόρνη και η *μουλιστρα* (προαγωγός) εικονίζονται γυμνές, με φίδι που τυλιγεται γύρω από το σώμα τους και τους δαγκώνει το αιδίο με το οποίο διέπραξαν την αμαρτία.

Παρά το γεγονός ότι ως τον δωδέκατο τουλάχιστον αιώνα ο *αντιφεμινισμός*²⁹ θεωρήθηκε βασικό δόγμα της βυζαντινής σκέψης, πρέπει να τονιστεί ότι η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, περισσότερο από τα άλλα σύγχρονά της κράτη, αναγνώρισε τη σπουδαιότητα του ρόλου των γυναικών στην οικογένεια και την κοινωνία.

Από τη μελέτη των πηγών όμως προκύπτει ότι η θέση των γυναικών ήταν σαφώς υποδεέστερη από τη θέση των ανδρών³⁰, που είχαν κυρίαρχο ρόλο στην πολιτική και εκκλησιαστική εξουσία και μεγαλύτερη πρόσβαση στην παραγωγή και την εκπαίδευση.

22. Χειρόγραφο χρονογραφίας Σκυλίτζη. Η πλούσια γήρα Δανηής από την Πάτρα. Εθνική Βιβλιοθήκη Μадρίτης.

24. Σύνεργα ζωγράφου από ρωμαϊκό τάφο στη Γαλλία.

25. Χαμένο σήμαρα ανάγλυφο με παράσταση γυναίκας ζωγράφου.

23. Δύο γυναίκες που δουλεύουν σε εργαστήριο υφαντικής. Παράσταση από μικρογραφία χειρόγραφου του 14ου αι. που βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη του Βατικανού.

Σημειώσεις

1. Eva C. Topping "Patriarchal Prejudice and Pride in Greek Christianity: Some Notes on Origins" *Journal of Modern Greek Studies* 1 (1983), 7. Για τις απόψεις της εκκλησίας βλ.: Catia S. Galatariotou, "Holy Women and Witches: Aspects of Byzantine Conceptions of Gender", *Byzantine and Modern Greek Studies* 9 (1985), σσ. 55-94.
2. Gillian Clark, *Women in Late Antiquity, Pagan and Christian lifestyles*, Oxford 1993, Πρώτ. και ελληνική μετάφρ. Οι γυναίκες στην Ουλήν Αρχαία, από τις εκδόσεις Δ. Ν. Παπαζήμα, Αθήνα 1997.
3. Angeliki Laiou, "The Role of Women in Byzantine Society", *J.O.B.* 31/1 (1981), σσ. 233-260, και *J.O.B.* 32/1 (1982), σσ. 198-203.
4. Κατερίνα Νικολάου, *Η θέση της γυναίκας στη Βυζαντινή κοινωνία*, Αθήνα 1983, 19.
5. *Εκλογαί από τα τραγούδια του Ελληνικού λαού*, Αθήνα 1932^α, αριθμ. 190.
6. Άννα Λαμπροπούλου, *Ο ασκητισμός στην Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο*, Αθήνα 1994, 42.
7. Lydia Carras, *The Life of St. Athanasia of Aegina: A critical edition with introduction*, Canberra 1984, σ. 214.
8. Ι. Φουντούλης, "Η Αγία Θωμαΐς η Λαοβία", *Ποιμήν* 27, Μυτιλήνη (1962), σσ. 7-24.
9. Αγιοραφή Μοναχός Μωυσής, *Οι έννοιες αγίας της εκκλησίας*, Αθήνα 1988, σσ. 21-22.
9. Άγγελικη Λαίου "Η ιστορία ενός γάμου: Ο βίος της Αγίας Θωμαΐδας της Λαοβίας", *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου: "Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο"*, Αθήνα 1989, σσ. 237-251.
10. Κ. Γ. Πατάκης, "Η θέση των ομοφυλο-

- φύλων στη Βυζαντινή κοινωνία", *Πρακτικά Ημερίδας: Οι περιβαρσοκοί στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1993, σσ. 248-250.
11. Αφέντρα Γ. Μουτζάλη, "Μέρμηνα για ασθεϊκές και άτομα με ειδικές ανάγκες στο Βυζάντιο", *Materia Medica Graeca*, τ. 18 (1990), τχ. 3, 245.
  12. Ch. Diehl, *Figures Byzantines*, Paris 1939, και σε ελληνική μετάφρ. *Βυζαντινές Μορφές*, Αθήνα 1969.
  13. Francois Halkin, "L'hagiographie au service de l'histoire", *Proceedings of the XIIIth Congress of Byzantine Studies*, Oxford, 1-10 Sept. 1966, London 1967, 345-354.
  14. Με τον όρο πανηγύρις (παν+ αγυρίς=συνέλευση) εννοούμε τη θρησκευτική γιορτή και το σύνολο των εκδηλώσεων που πραγματοποιούνται για να τιμηθεί η μνήμη του αγίου, στην οποία είναι σεβασμένοι ο ναός μιας περιοχής, πόλη ή χωριού. Πρόκειται για καθιερωμένο θεσμό, θρησκευτικού και οικονομικού χαρακτήρα.
  15. Α. Χριστοφιλοπούλου, *Το Επαρχικό Βιβλίον Λόγιος Σοφοί και οι συνταχίες εν Βυζαντίω*, Αθήνα 1935.
  16. Αφέντρα Γ. Μουτζάλη, "Η φρονιδα για την καθαριότητα του σώματος και τα λουτρά των Βυζαντινών", *Αρχαιολογία* 31 (1989), 27.
  17. *Εκ των Μητροδικασίων περί γυναικείων παθών της μητρος*, Εκδ. Αρ. Κούζη, ΠΑΕ 20/1945, σσ. 49-97.
  18. P. Gaultier, "Le Tyricon du Christ Sauveur Pantocrator", *REB* 32 (1974), σσ. 99-105.
  19. Έξ χρηστικά νομίσματα παίρνουν οι άνδρες ιατροί του νοσοκομείου και τρία οι γυναίκες. Η χρηματική αμοιβή των νοσοκομειακών ιατρών ονομάζεται ρόγα.

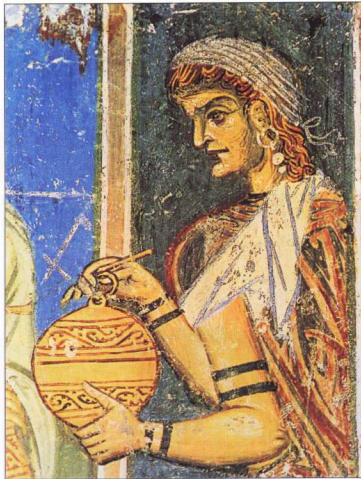
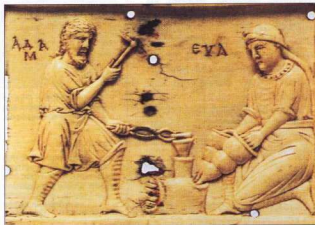

26. Ρείρη, λεπτομέρεια από σαρκοφάγο. Νεαρή γυναίκα σκίζει προεκτικά φιλόσοφο.

29. Λεπτομέρεια από τη Γέννηση της Θεοτόκου. Fresco από εκκλησιά του Nerezi (1164). Γυναίκα μεταφέρει σκεύος οικιακής χρήσης.

27. Ελεφαντοστό σε ξύλο. Κωνσταντινούπολη, 10ος ή 11ος αιώνας. Η Εύα βοηθάει τον Αδάμ στο σπέρμα.

20. Ανάμεσα ήταν η αμοιβή των ιατρών σε τρόφιμα, στήριξη, όσπρια, κρασί κ.ά. Οι γυναίκες ιατροί του νοσοκομείου έπαιζαν 26 ρόλους ως ανόνα, ενώ οι άνδρες συνάδελφοί τους 36.

21. Ο άνδρας ιατρός του νοσοκομείου έπαιρναν προσαράγγιν.

22. Βοηθητικό προσωπικό του νοσοκομείου ήταν οι πλύστρες (σπατινιάρες) και όσοι δούλευαν στο φούρνο και στα μαγειρεία.

23. Για ορισμένα γυναικεία επαγγέλματα βλ. Κωνσταντίνος Μέντζου-Μεϊμάρη, "Η παρουσία της γυναίκας στις ελληνικές επαγγελματίες από τον Δ' έως τον Ι' μ.Χ. αι.", *Παρουσία* 1 (1982), σσ. 241-243.

24. C. Bouras, "City and Village: Urban Design and Architecture", *Πρακτικά 16ου Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου*, Βιέννη 1981, τ. 1, σσ. 611-653.

Του ίδιου: "Houses in Byzantium", *Δ.Χ.Α.Ε.*, περίοδος Δ', τ. ΙΑ' (1982-1983), 1-26.

25. Eva Catalygiotou - Topping, "Women Hymnographers in Byzantium", *Δίπτυχα* 3 (1982-1983), σσ. 98-111.

26. Κατερίνα Νικολάου, "Γυναίκες επιστολογράφοι στη μέση βυζαντινή περίοδο (8ος-10ος αι.)", *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου*, "Η επικοινωνία στο Βυζάντιο", Αθήνα 1993, σσ. 169-180.

27. Ν. Οικονομίδης, "Ο Βίος του Αγίου θεοδώρου Κιθνίου", *Πρακτικά Γ' Πανοιχίου Συνεδρίου*, τ. Α', Αθήνα 1967, σ. 286.

28. Μαρία Βασιλάκη, "Οι παραστάσεις των κολαζομένων γυναικών στις εκκλησίες της Κρήτης", *Αρχαιολογία* 21 (1986), σσ. 41-46.

29. Cyril Mango, *Byzantium. The Empire of the New Rome*, London 1980, σ. 225. Βλ. και ελληνική μετάφραση Δ. Τσιουγκράκη, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1988, σ. 267.

30. Αφέντρα Γ. Μουτζάλι, "Ο άνδρας ως αξιωματικός και επαγγελματίας στην κοινωνία του Βυζαντίου", *Αρχαιολογία* 41, 1991, σσ. 42-52.

The Role of Women in Byzantium: The Social Identity of the Sex and the Everyday Reality

Afendra Moutzali

The presence, role and activity of women in Christian Byzantium are directly connected with the ethical code of values of the Church, the general ideology of the period, and the institutions and structure of the society, which was clearly a patriarchal one.

The dominant role of men in the family and their easier access to education, political power and production made women inferior.

The role women played in the society and the economy of Byzantium depended on their education, temperament and social status.

However, according to historical sources, there have been some women, mainly of the upper class, who managed to break the wall of insulation and silence and to play an important role in the course and evolution of the state.

28. Λεπτομέρεια από τη Γέννηση, Ψηφιδωτό παλατιού παρεκκλησίου στο Palermo.

30. Η Γέννηση του Ιωάννη του Προδρόμου. Φορητή εικόνα 15ου αι., Λεπτομέρεια. Πετρούπολη, Μουσείο Hermitage.